

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ КОГНІТИВНИХ СТИЛІВ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття присвячена теоретичному аналізу когнітивних стилів і визначенню основних передумов їх становлення у наукових дослідженнях. Проаналізовано 4 основні етапи становлення поняття «стиль» у психологічних дослідженнях: перший етап – донауковий, другий етап – традиційний стильовий підхід чи період «парціальних стилів», третій етап – факторний, четвертий етап – структурно-функціональний період.

Ключові слова: когнітивні стилі, когнітивний контроль, індивідуальний стиль діяльності (ІСД), когнітивно-стильові характеристики.

Статья посвящена теоретическому анализу когнитивных стилей и определению основных условий его становления в научных исследованиях. Проанализировано 4 основные этапы становления понятия стиль в психологических исследованиях: первый этап – донаучный, второй этап – традиционный стильовой подход или период «парциальных стилей», третий этап – факторный, четвертый этап – структурно-функциональный период.

Ключевые слова: когнитивные стили (КС), когнитивный контроль, индивидуальный стиль деятельности (ИСД), когнитивно-стилевые характеристики.

This article is devoted to theoretical analysis of cognitive styles and definition of the main conditions of their emergence in scientific research. Four main stages of the «style» concept formation in psychological research are analyzed: the first stage – prescientific, the second stage – traditional stylistic approach period or «partial styles» period, the third stage – factorial, the fourth stage – structural and functional period.

Keywords: cognitive styles, cognitive control, individual style activity, cognitive-style characteristics.

Актуальність. Починаючи із середини ХХ ст., спочатку у зарубіжній, а згодом і в радянській психології виникає неабиякий інтерес психологів до індивідуальних розрізень людини, які спочатку трактувалися як індивідуальні «помилки» сприймання у вивченні перцептивних процесів. Саме в індивідуальних особливостях сприймання знайшли своє відображення сталі властивості особистості, які до цього часу цікавлять багатьох науковців щодо своєї природи, структури, впливу на всі сфери її життя.

Аналіз сучасних наукових досліджень проблеми КС можна зустріти у працях таких видатних психологів: М.О. Холодної, І.П. Шкуратової, О.В. Лібіна, В.А. Колги, О.П. Лобанова, Є.П. Ільїна, І.Г. Скотнікової, О.Т. Соколової, В.М. Аллахвердова, М.С. Єгорова та ін. Серед українських науковців, які досліджували когнітивно-стильові характеристики людини, ґрунтовними та цікавими є дослідження: Г.В. Куценка, А.А. Студенікіна, О.Б. Напрасної, Л.Л. Жердецької, О.П. Пісоцького.

Вклад основного матеріалу. Розвиток поняття «КС» можна умовно поділити на 4 етапи [5, 6, 10, 14]. Як зазначає М.О. Холодна, на першому етапі стиль розглядався в контексті психології особистості для описання індивідуально-своєрідних способів її взаємодії зі своїм соціальним оточенням [10]. На цьому етапі у 20-40 рр. ХХ ст. тільки починає розроблятися поняття «КС».

Ще у 1926 році засновник індивідуальної психології А. Адлер вперше використав поняття «життєвий стиль» [1, с. 82]. Він своєю теорією визначив методологію дослідження поняття «стиль» у західній психологічній науці, яка була заснована на таких положеннях:

– стиль виявляє цілісність індивідуальності;

– стиль пов'язаний із певною направленістю і системою цінностей особистості;

– стиль виконує компенсаторну функцію, допомагаючи індивідуальності найбільш ефективно пристосуватися до вимог середовища [1; 8, с. 24].

Г. Олпорт визначив стиль як характеристику системи операцій, до яких схильна особистість в силу своїх індивідуальних властивостей (G. Allport, 1937). Ця концепція не розмежовувала змістовні та формально-динамічні складові індивідуальності. У працях Г. Олпорта можна прослідкувати ототожнення стильових особливостей з рисами характеру та компонентами сприйняття. Наукові розробки Г. Олпорта були доповнені Р. Стагнером. Як і Г. Олпорт, Р. Стагнер (R. Stagner, 1937) під індивідуально-перцептивними стилями розумів інструментальні властивості, які характеризують операції, що використовує особистість для задоволення своїх мотивів. Він у подальших дослідженнях розмежовує «перцептивні стилі» – схеми перцептивних

актів і «реактивні стилі» – типи соматичного вираження емоційних переживань людини.

Після завершення Другої світової війни в американській психології виникає напрямок, який отримав назву «Новий погляд» («New Look»). Його представники першими намагалися поєднати вивчення психічних процесів (сприймання, мислення, пам'ять, увагу і ін.) і особистісних властивостей (темперамент, мотивацію, здібності і т.п.). Засновники цього напрямку першими довели перспективність особистісного підходу до поєднання з дослідженням пізнавальних процесів, що сприяло пошуку нових індивідуальних характеристик, які впливають на особливості сприйняття та обробки інформації. [8, с. 25].

Починаючи з 50-х років ХХ ст., американські психологи починають активно використовувати поняття «стиль» у психології особистості. Спершу як метафорично-описовий конструкт, яким можна пояснити інтегральні характеристики своєрідності життєдіяльності людини. А вже в 1951 р. Г. Клейн (Klein) сформував ідею про існування стійких розрізень у способах сприйняття і мислення, а поняття «КС» був запропонований Р. Гарднером (Gardner, 1959) [8, 10].

Другий етап становлення стильового підходу науковці відносять до 50-70 років ХХ ст. М.О. Холодна визначає цей період як «традиційний стильовий підхід» [10, с. 19], а Г.В. Корнілова та Т.В. Парамей називають його періодом «парціальних стилів» [5, с. 144].

Поштовхом у поглибленні вивченні даного феномену у 50-60 роках ХХ ст. стали праці психологів, таких як Р.Н. Гарднера, С.Є. Аша, Г. Клейна, Дж. Кагана, Г. Уйткіна, Г. Шлезінгера. Науковці особливу увагу надавали дослідженню індивідуальних особливостей сприймання, аналізу, структуруванню і категоризації, а саме об'єднавши всі ці поняття у «КС» [5, 10]. Характерним для цього періоду є проведення емпіричних досліджень КС, розробка і адаптація психодіагностичних методик, операціоналізація поняття «когнітивний стиль», введення максимальної кількості стилів як біполярних конструктів. [5, 6, 10, 11].

Вплив на теоретичний розвиток проблеми когнітивних стилів можна простежити у багатьох наукових напрямках. До них можна віднести представників німецької психології (А. Адлер, М. Мейман, К.Юнг, К. Ясперс); гештальтпсихологію та психоаналітичну традицію (Дж. Клейн, Р.Гарднер, Ф. Хольцман, Г. Шлезінгер);

теорію диференційованості психічних систем (К. Левін), дослідження індивідуальних стратегій категоризації (Дж. Каган); положення про ригідність і ригідний контроль (Р. Кеттел, Дж. Струп) і когнітивні теорії особистості (О. Харві, Д. Хант, Х. Шпродер) [5, 6].

У рамках гештальт-психологічних досліджень впливу перцептивних властивостей частин поля на сприйняття візуальної структури Г. Уйткіним (Witkin, 1964) було виявлено когнітивно-стильовий параметр полезалежність (ПЗ) – полenezалежність (ПНЗ). Він встановив, що поведінка одних у більшій мірі залежна від поля (полезалежний тип поведінки), а в інших – орієнтована на внутрішню активність (полenezалежний тип поведінки). Можливість контролювати вплив зорового поля за рахунок внутрішнього досвіду та здатність легко виділяти частину із складної фігури отримала назву полenezалежність, а тенденція покладатися на зовнішнє видиме поле та нездатність виділити частини із цілого – полезалежності.

Г. Уйткін тричі переглядав концепцію когнітивного стилю ПНЗ – ПЗ. В залежності від зміни його поглядів і доповнення новими науковими розробками можна виділити такі етапи:

- 1) концепція індивідуального перцептивного стилю;
- 2) концепція глобального – артикульованого когнітивного стилю
- 3) ПНЗ – ПЗ у контексті загальної теорії диференціації [4, 6, 11, 15].

Також не можна не відмітити вплив Менінгерської школи (Р. Гарднер, П. Хольцман, Г. Клейн, Г. Шлезінгер), яка розробила поняття «когнітивні контролю». Як зазначали її представники, когнітивні контролю (тобто когнітивні стилі) – вільні від конфлікту процеси, оскільки вони забезпечують реалістично адаптивні форми відображення і відповідно найбільш оптимальний для даної особистості тип інтелектуальної адаптації в певній життєвій ситуації. У своїх працях Р. Гарднер підкреслював, що, знаючи певний когнітивний контроль особистості, зарано робити щодо неї якісь висновки, ми повинні брати до уваги комплекс когнітивних контролів [4, с. 285-286].

Когнітивні контролю – це індивідуально-своєрідні способи сприйняття, категоризації й інтерпретації дійсності людиною. В рамках цього напрямку було описано 6 когнітивних контролів (у сучасній термінології

когнітивних стилів): діапазон еквівалентності, широта категорії, ригідний – гнучкий пізнавальний контроль, толерантність до нереалістичного досвіду, фокусує контроль, згладження–загострення) [8, 12, 13].

За допомогою цього поняття науковці намагалися дослідити регуляцію пізнавальної активності людини: координацію базових пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, мислення) і можливість контролю психічної активності (стримування, видозмінення мотиваційних та афективних станів) [7].

Вивчаючи історію наукових досліджень, присвячених КС, можна виділити два основних напрямки: американський та європейський. Як зазначають Т.В. Корнілова і Г.В. Парамей, європейська традиція характеризується всебічним розкриттям базисних процесів, які знаходяться за емпіричними параметрами КС, тобто змістовний аналіз механізмів регуляції стилів «пізнання і дії», а праці американських психологів зосереджені на встановленні кореляційних зв'язків КС з іншими чинниками [5]. Ці два напрямки об'єднують розуміння КС як конструкта, який передбачає, в першу чергу, взаємодію когнітивної та особистісної складових при прийнятті рішень у невизначених ситуаціях [2].

Емпіричні дослідження когнітивних стилів у зарубіжній психології можна розділити на три напрямки. До першого напрямку можна віднести застосування діагностичних методик і встановлення кореляційних зв'язків між параметрами когнітивних стилів. У другому напрямку науковці ставили собі за мету визначити місце цього стилю в структурі індивідуальності та встановити зв'язки між когнітивними стилями та властивостями особистості, інтелектом та ін. Третій напрямок характеризується дослідженням впливу когнітивних стилів на різні сторони поведінки особистості.

У 60-70 роки ХХ ст. у радянській психології, вивчаючи людину як суб'єкта діяльності, В.С. Мерлін та Є.О. Климов розкрили природу і значення для особистості «індивідуального стилю діяльності». На думку Є.О. Климова, проблема когнітивних стилів тісно пов'язана з індивідуальним стилем діяльності. Він зазначає, що «індивідуальний стиль – це індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно звертається людина з метою оптимального врахування своєї (типологічно зумовленої) індивідуальності з

предметними, зовнішніми умовами діяльності» [3, с. 49]. Поєднання у цьому визначенні типологічно зумовлених індивідуальних особливостей особистості та взаємодія вимог навколишнього середовища є необхідною умовою для формування індивідуального стилю діяльності.

Як зазначає І.Г. Скотнікова, індивідуальний стиль діяльності – це неповторний варіант типових для кожної людини прийомів роботи у типових для неї умовах. Так, при підвищених вимогах до темпу і ритму діяльності людина з рухливим типом нервової системи успішно вирішує задачі за рахунок використання своєї спритності, здатності легко прискорювати дії і переходити від одного стану до іншого. У тих же умовах індивід інертного типу користується іншими засобами. Він може позбавити себе від необхідності швидко реагувати на сигнали за рахунок передбачливості, підвищеної уваги до профілактичних заходів. У процесі діяльності у нього виробляється схильність до систематичності, ґрунтовності в роботі тощо [7, с. 64-78].

Даний підхід дозволив зробити акцент на адаптивну функцію стилю, виділивши в його структурі два компоненти: психофізіологічний і психологічний. Значна кількість проведених на той час експериментальних досліджень показали, що природною основою досліджуваних стильових характеристик діяльності є властивості нервової системи: інертність – рухливість. У цьому напрямку активно вивчалися стилі моторної активності, стилі емоційної поведінки, стилі вольової активності і саморегуляції [8].

Спільним для індивідуального когнітивного стилю і індивідуального стилю діяльності є їх компенсаторна функція, яка гармонізує співвідношення між окремими психічними функціями людини. Об'єднуючу функцію виконує вся система особистісних стилів, яка включає в себе різноманітні стилеві параметри.

Третій етап дослідження когнітивних стилів можна віднести до середини 70-80-х років ХХ ст. Характерним для цього етапу є розробка факторних теорій когнітивних стилів. М. Петцольд і Г. Нікель розробили комплексну програму вивчення КС, в якій було визначено три основні положення інтеграції різних їх компонентів. До них вони віднесли: *селективність, конфігуративну здатність; оперативність*. В їх подальших

дослідженнях всі стилі були об'єднані у формальні, тематичні і змішані.

Вивчення КС радянськими психологами пов'язане з першими дисертаційними дослідженнями І.М. Козлової, яка вивчала теорію особистісних конструктів у сучасній психології та В. Колги, який досліджував диференційно-психологічні складові КС і навчання. Вони захищені в Москві та Ленінграді у 1976 р. Також теоретичні аспекти та перші емпіричні дослідження проведені російськими науковцями були відображені в працях О.В. Соловйова (1977) і М.С. Єгорової (1979).

Поняття «КС» значно розширилося за рахунок включення до нього таких стильових понять як «стиль мислення» (О.Л. Григоренко, Р.Дж. Стенберг, 1996; 1997), «стиль навчання» (Д.А. Kolb, 1984; Б. Лу Ливер, 1995), «епістемологічні стилі» (D.M. Wardell, R. Roysce, 1978), «емоційний стиль» (Л.Я. Дорфман, 1989) [10].

З кінця 80-х років ХХ ст. *четвертий етап* дослідження КС Г.В. Корнілова та Т.В. Парамей визначають як «структурно-функціональний період». На даному етапі психологи намагаються встановити стійкі зв'язки і динамічні структури між когнітивно-стильовими характеристиками, визначити функціонально-стратегічний підхід, обґрунтувати ефект «розщеплення полюсів» [9, с. 30]

Д.М. Уордел і Дж. Ройс вказали на взаємозв'язок КС як із пізнанням, так із афектом. У це поняття зазначені науковці включали сукупність емоцій, цінностей і своєрідність особистісних рис. У зв'язку з цим зазначені автори всі КС, які можна було визначити емпіричним шляхом, об'єднали в три групи: когнітивні, афективні і когнітивно-афективні [14]. Д. М. Уордел і Дж. Ройс (1978) значну кількість когнітивно-стильових характеристик розділили на три групи за критерієм «співвідношення в структурі кожного стилю когнітивних і афективних компонентів». Були виділені когнітивні стилі (когнітивна простота – складність; вузький широкий діапазон еквіваленту; широта категорії; аналітична – тематична категоризація; конкретність – абстрактність; загострення – згладжування; афективні стилі (ригідний – гнучкий пізнавальний контроль; імпульсивність – рефлексивність; толерантність до нереалістичного досвіду; фізіогномічність – буквальність сприйняття) і когнітивно-афективні стилі (полезалежність – полenezалежність; вузькість – широта сканування) [4, 14].

Важливий внесок у розвиток цього наукового напрямку був зроблений М.О. Холодною, яка, починаючи з 90-років ХХ ст., є лідером у радянській психології за кількістю наукових праць, присвячених вивченню КС. Сформулювавши гіпотезу про «квадриполярне вимірювання» когнітивно-стильових характеристик та обґрунтовуючи її, М.О. Холодна зазначила, що коли ми діагностуємо той чи інший КС ми отримуємо два протилежних за своїми числовими значеннями показники. Тому, на її думку, доцільним є виділення чотирьох субгруп досліджуваних, які суттєво відрізняються за механізмами своїх стильових особливостей. Тобто, КС може розглядатися не як біполярне, а квадриполярне утворення [9].

Найбільша увага приділялася вивченню таких параметрів когнітивно-стильових характеристик як: полезалежність-полenezалежність (Witkin, 1971; Clauss, 1978; Nosal, 1990); імпульсивність-рефлексивність (Kagan, 1965, 1966, 1976); вузький-широкий діапазон еквівалентності (Gardner, Holzman, Klein, Linton, Spence, 1959; Gardner, Jackson, Messick, 1960, 1963, 1966). Когнітивно-стильова характеристика вузький-широкий діапазон еквівалентності у працях російський психологів трактується як «аналітичність-синтетичність» (Колга, 1976; І.П. Шкуратова, 1994); вузькість-широта категоризації (Bruner, 1961); ригідність-гнучкість пізнавального контролю (Stroop, 1935); толерантність до нереалістичного досвіду (Klein, Gardner, Schlesinger, 1962); вузькість-широта сканування (Gardner, Klein, Linton, Spence, 1959); згладжування-загострення (Holzman, Gardner, 1960); конкретна-абстрактна концептуалізація (Harvey, Hunt, Schroder, 1961); когнітивна простота-складність [11, 12, 13, 15].

Отже, науковці виділяють чотири етапи становлення поняття «стиль». На *першому етапі* психологами було визначено такі положення: стиль виявляє цілісність індивідуальності; він пов'язаний із певною направленістю і системою цінностей особистості; він виконує компенсаторну функцію, допомагаючи індивідуальності найбільш ефективно пристосуватися до вимог середовища. Також на цьому етапі вивчення стилю прослідковується його ототожнення з рисами характеру та компонентами сприйняття.

Другий етап період «парціальних стилів» науковці відносять до 50-60 років ХХ ст. Г. Уїткіним, Дж. Каганом, Г. Клейном, Р. Гарднером, Г. Шлезінгером розробляються психодіагностичний інструментарій і

проводяться емпіричні дослідження, а також визначається максимальна кількість стилів як біполярних конструктів.

На *третьому етапі* наукові роботи М. Петцольда, Г. Нікеля, В. Колги, О.В. Соловійова, М.С. Єгорової були спрямовані на встановлення кореляційних зв'язків між окремими параметрами КС. Були встановлені значимі кореляційні зв'язки між ригідним пізнавальним контролем і полнезалежністю; між рефлексивністю і полнезалежністю.

Четвертий (структурно-функціональний) етап характеризується розширенням поглядів на природу КС і виділенням метастилів: аналітичність-синтетичність, артикульованість-глобальність.

Висновки.

Вивчення когнітивних стилів у психології є важливим напрямком дослідження. Аналіз наукових праць показав, хоч проблема когнітивних стилів і вивчалася протягом багатьох років різними науковими школами, велика кількість запитань залишаються відкритими. Перспективність вивчення когнітивних стилів обумовлена тим, що вони впливають на різні аспекти поведінки особистості у сфері спілкування, навчання, праці. Вивчення когнітивно-

стильових особливостей фахівців дозволяє зробити прогноз щодо успішності їхньої професійної підготовки та діяльності.

Закладений науковий фундамент багатьма психологами дав поштовх до нових наукових досліджень, пов'язаних із розширенням когнітивно-стильових характеристик. Окрім основних когнітивно-стильових характеристик: *полезалежність-полнезалежність, імпульсивність-рефлексивність, ригідність-гнучкість пізнавального контролю, вузькість-широта діапазону еквіваленту, вузькість-широта категоризації, толерантність до нереалістичного досвіду, когнітивна простота-когнітивна складність, вузькість-широта сканування, конкретна-абстрактна концептуалізація, згладжування-загострення*, цікавість науковців викликана новими стилями: *конвергентність – дивергентність, деструктивність – інтуїтивність та ін.* Також важливим прикладним аспектом у наукових дослідженнях є визначення впливу КС на афективні стани людини та їх зв'язок з механізмами регуляції діяльності та розгляд когнітивно-стильових характеристик не як біполярних, а квадриполярних утворень.

Література

1. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер [пер. с англ. и нем. А.А. Юдина]. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с. – (Серия: Бестселлеры психологии).
2. Клаус Г. Дифференциальная психология обучения / Г. Клаус. – М., 1987. – 143 с.
3. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы / Е.А.Климов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1969. – 278 с.
4. Когнитивная психология : [учебник для вузов] / Под ред.. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
5. Корнилова Т.В. Подходы к изучению когнитивных стилей: двадцать лет спустя / Т.В. Корнилова, Г.В. Парамей // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 140-147.
6. Лобанов А.П. Психология интеллекта и когнитивных стилей / А.П. Лобанов. – Минск: Агенство Владимира Гревцова, 2008. – 296 с.
7. Скотникова И.Г. Когнитивные стили и стратегии решения познавательных задач; под ред. В.А. Либина, (Стиль человека). – М.: Смысл, 1998. – С. 64-78.
8. Стиль человека: психологический анализ / Под. ред. А.В. Либина. – Москва: Смысл, 1998. – 310 с.
9. Холодная М.А. Феномен «расщепления» полюсов когнитивных стилей/ М.А. Холодная // Интеллект и творчество : Сб. науч. тр. / РАН. Ин-т психологи; Отв. ред. А.Н. Воронин. – М., 1999. – С.30-48.
10. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М.А. Холодная. 2-е изд. – СПб.: Питер. 2004. – 384 с.
11. Шкуратова И.П. Когнитивный стиль и общение / И.П. Шкуратова. – Ростов-на-Дону: Изд-во РПУ, 1994. – С.6-22.
12. Gardner R. W. Cognitive control. A study of individual consistencies in cognitive behavior / R. W Gardner, P.S. Holzman, G.S Klein., H.B. Lipton, D.P. Spence // Psychological Issues. Monograph 4. – N.Y. 1959.– Vol. 1.
13. Gardner R. W. Differentiation and abstraction in concept formation / R. W Gardner, R.A Schoen // P.D. Warr(Ed), Thought and Personality. Baltimor. 1970. P. 55-92.
14. Wardell D.M. Toward a multifactor theory of styles and their relationship to cognition and affect / D.M. Wardell, R. Royce // J. of Personality, 1978. – V. 46 (3). – P. 475-505.
15. Witkin H.A. Psychological differentiation: current status / H.A. Witkin, D.R. Goodenough, P. Oltman // J. of Personality and Soc. Psychology. – 1979. – V. 37 (7). – P. 1127-1145.